№ 20. Մայիսի 31. — 1873 — Մայիսի 31. № 20.

ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹԻ ԳԻՆԸ.

Տարեկան գինն է 5 ռուբլի (փոստի ծախսով): Օտարաքաղաքացի բաժանորդները պիտի դիմեն այս հասցէով. Въ Тифлисъ. Въ Редакцію Армянской Газеты „Мшакъ".

Թիֆլիսում կարելի է ստորագրուիլ խմբագրատան մէջ (Արծրունու տան) և պ. Ծատուրեանցի խանութում:

ՄՇԱԿ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆԴՈՒՆԵԼՈՒԹԻՒՆ.

Մանր յայտարարութիւն տպել տալը պիտի վճարէ 10 հասարակ տառի համար 1 կոպէկ արծաթ: Յայտարարութիւններ տպւում են հայերէն, ռուսերէն, վրացերէն, ֆրանսիարէն, գերմաներէն և թուրքերէն:

ԳՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՇԱԲԱԹԱԹԵՐԹ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

„Русскій Міръ" լրագրից.—Ներքին տեսութիւն. Արհեստագործական ուսումնարան, ջրանցք և գազ. Նամակ Ագուլիսից. Ներքին լուրեր:—Արտաքին տեսութիւն. Նամակ Ցիւրիխից. Նամակ Կիւմնախտից.—Խառն լուրեր.—Տեղեկացոյց.—Առևտրական.—Յայտարարութիւններ.—Բանասիրական. Մատենագրութիւն

Ա. Պետերբուրգեան „Русскій Міръ" լրագիրը, տպածելով իւր 104 համարի հետ „О существѣ національностей и объ образовательномъ значеніи крупныхъ народныхъ единицъ" վերնագրով տետրակը, 1) այդ առիթով իւր առաջնորդող յօդուածի մէջ անում է մի քանի նկատողութիւններ Կովկասի և նորա բնակիչների վերայ: Մենք աւելորդ չենք համարում բերել այդ յօդուածի մի քանի տողերը, որք խիստպէս վերաբերում են Հայերին և Վրացիներին. խօսելով Կովկասի վերայ յօդուածագիրը ասում է՝ „Մինչև այսօր Պետերբուրգի բնակիչը նայում է Անդրկովկասի և նորա ցեղերի վերայ, ինչպէս մի ընկած սեղի վերայ: Մեք խիստպէս հեռու չենք մեր սեփհական պատմութիւնը, որոնելից մեզ կիսաւոր ռուսաց օտար ազգերով բնակած նահանգների պատմութիւնը: Բայց լեռնային երկրի (Կովկասի) բնիկները ունեն շատ բան յիշել իւրեանց անցեալից, այդ անցեալի փառքը խորում է նոցանից խելաթեան հաշիւներում, բայց մի և նոյն ժամանակ նոյնի նսեմը նեղելի է կոցուցանում նոցա մխալը: Երկրի փառաւոր յիշատակարանները ինքն բոլո ինքեան աչքի են ընկնում ամէնին, ով որ անցնում է փոքրիկ փոստային ճանապարհով. մեծ ճանապարհները այդ երկրում ծառայել են որպէս միջնորդ ուղի թշնամական յարձակմունքների, որոնք կրկնւում էին անխղճելի կերպով ժամանակի խորին հնութենից և անդադար ջնջում էին լուսաւորութեան հետքերը: Բայց մի քանի քայլ առաջ — և աջա երկրի նախկին մեծափառութիւնը յայտնի է առնում ստուերախիտ անտառներում, դժուարանցնելի ձորերում և խուլ անապատներում: Հազիւ նշմարուող շաւիղը տանում է դէպի հնութեան յիշատակարանները — և ի՜նչպիսի յիշատակարաններ: Ամբողջ քարաժայռը փորուած ներսից, որպէս մեղուների խորիսխ, ներկայացնում է տրօգլօդիտեան (անձաւաբնակ) ժամանակի սարսափելի դղեակների ամբողջ մի կարգ: Դու տեսնում ես ցրուած մինչև բուն մերոտ փլատակները մայրաքաղաքի, որ շինուած է Անիի պլանով: Մի այլ հին արքայանիստ քաղաք, կարծես թէ դեռ կենդանի, իւր աշտարակների շարքով և կրկնակի պարիսպներով, որոց յետքից երևում են կաթուղիկէքը փառաց դարդարեցած տաճարների.—նա երևում է, որպէս թէ մի կախարդուած քաղաք առասպելաբանական վէպերի: Ամբողջ նահանգը, որ հռչակուած էր հազար տաճարներով որպէս արևելքի դրախտ, այժմ է անմարդաբնակ անապատ, որ բնակեցրած է միայն օձերով, ուր մինչև այսօր մնում են բուբոր Ցրաբաշխ առուակները, որք երբեմն տալիս էին երկրին կեանք, իսկ այժմ ցամաքած են բոլորովին: Ամէն տեղ, թէ անտառներում և թէ քարաժայռերի վերայ՝ ցրուած են հոյակապ եկեղեցիներ, մինչև անգամ ամբողջ

1) «Ազգութիւնների գոյութիւնը և մեծ ազգային միութիւնների կրթողական նշանակութիւնը» Այդ վերնագրով տետրակի մասին Մշակը խօսացել է իւր անցեալ տարուայ համարների մէջ.

Ծան. Թարգ.

մենաստաններ պատած են թմբերով: Դարերը կամուրջների վերայով այլ ևս չը կայ անցուդարձ. ջրանցքները և հարթած ճանապարհները, յանկարծ կարւում են որ և իցէ խորին անդունդով: Ի հարկ է, մի այդպիսի երկրում մարդիկ մի ժամանակ մտածում էին և գործում էին, և անցեալի յիշատակը միանգամայն չէ կարող ջնջուիլ նոցա սրտերի մէջ, ալքան և թոյլ լինէր նոցա ժամանակակից ազգային դրութիւնը:

„Բացի մահմետական բնակիչներից, որոնց նեցուկը կայանում է միայն կրօնքի մէջ, Անդրկովկասում ապրում են երկու պատմական ազգութիւններ—Վրացիք և Հայերը: Երկուսն էլ պահպանել են փառաւոր յիշատակներ, բայց զանազան ձևերով: Վրացիք, թէև սակաւաթիւ, բայց մինչև այսօր անբաժան մի ազգ են: Նորա միակ քրիստոնեայ ցեղն են ամբողջ Ասիայում, որք, ազատուելով մուսուլմանների լծից, պահպանեցին անկախութիւնը, թէև նորան ձեռք բերին շատ ջանքերի և անհաւասարելի տանջանքների գնով, բայց պսակուեցան կատարեալ յաջողութեամբ: Որովհետև նոքա անկախ մնացին մինչև այն ժամը, երբ Ռուսիան իւր կողմից հասաւ մինչև Կովկասի ստորոտը, նոքա բաց արին նորան գնելը դէպի լեռնային երկիրը:

„Իսկ Հայերը, եթէ վրացիք մինչև 19 դարու սկիզբը պահպանած չը լինէին իւրեանց ամբողջութիւնը որպէս մի ազգ, Ռուսիան, ամենայն հաւանութեամբ, գտնելով փակուած կը մնար հարաւային կողմից Կովկասի ծնողական պարսպներով: Ի նկատի ունելով այդ, կարելի է ասել, թէ հիւսական պատմութիւնը վրացիների փառաց վերին Ասիայի վիճակը: Հայերը, որ կազմում էին մի զօրեղ թագաւորութիւն, չը կարողացան դիմանալ մուսուլմանների հարուածքին, բայց ընկան փառքով. նոցա բոլոր հին աղնուապետականները համարեա գլխատուեցան կրօնքի համար. Հայերը բնակւում են այժմ՝ բաժանված իւրեանց տիրապետող մուսուլմանների մէջ. առևտրական ճնշաւորութիւնը ցրուեց նոցանից հազարներով երկրի երեսին, բայց նոքա պահպանում են միմեանց մէջ խորին ազգայնական կապ, չեն մոռանում իւրեանց պատմութիւնը և լեզուն: Նոքա պահպանեցին՝ իւրեանց կրօնական կենդրոնը, հին պատմական հողը իւրեանց ոտքի տակ և նախնեաց լեզուն: Այդ պայմաններով, դժուար է մոռանալ մի ազգի իւր պատմութիւնը, որ աւանդւում է շքեղ յիշատակների շարքով, որոց շրջապատող հողը մինչև այսօր մշակւում է ձեռքերով իսկ հայոց ազգաբնակութեան,—մի պատմութիւն, որ սկսւում է Շամիրամից յառաջ և վերջանում է միայն միջին դարերից յետոյ":

„Շատ բնական է որ այդ երկու ցեղերի մէջ կենդանի են անջնջելի յիշատակներ և որ մի քանի յափշտակվածներ բնիկներից, որք իրանց կրթութիւնը ստացել են ու մինչև անգամ ծանօթացել են իրանց սեփական պատմութեան հետ ռուս ուսումնարաններում, այնքան ընկնում են անցեալի ցնորքի հետեից և որ շատ անգամ մոռանում են անփոխելիներկան: Բայց բաւական չէ ցնորքը, այլ հարկաւոր է գործնական դրութիւնը ըմբռնել: Պատմութիւնը անդառնալի կերպով վճռել է և բացել է միջին Ասիայի քրիստոնեայ ազգերի առաջ միայն երկու ելք՝ կամ մահմետականների բայանի լինել, կամ Ռուսաստանի հպատակներ: Ի հարկէ նրանք երկրորդ են նախադասում: Այժմ Կովկասեան բնիկը կարող է,

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Lettres du Maréchal de Moltke Sur l'Orient. Traduit de l'Allemand. Paris 1872

Կար ժամանակ, և այդ ժամանակը մեզանից շատ հեռու չէ, մի հարիւր տարի սորանից առաջ, երբոր Գաղղիայի քաղաքակրթութիւնը տիրում էր Եւրոպայի մէջ. Լուի ԺԴ-ի պալատը, ԺԸ դարու գաղղիայի սալոնները, գրականութիւնը և փիլիսոփայութիւնը նուաճել էին իւրեանց իշխանութեան տակ Եւրոպայի բոլոր ազգերը. Հրապուրուած իւր այդ գերազանցութիւններով, հպարտ և պատուասէր գաղղիացին թուի թէ չէր նկատում թէ նորան կից, բայց նորանից անկախ հետըզհետէ գիտութեան և գրականութեան նոր ասպարէզներ բացուեցան, և թէ Գերմանիայի զօրեղ ազգութիւնը ձեռք բերել է ձգտում այն ազգեցութիւնը, որ երբեմն Գաղղիայ էր վայելում. վերջին պատերազմը գաղղիացոց աչքերը բացեց. տեսան թէ ինչ նշանակութիւն ունի, երբ որ երկու հակառակորդներից մէկը գիտէ իւր դրացու ամէն բանը, իսկ միւսը չգիտէ. հասկացան թէ նոցա անկարելի է մրցանել Գերմանացոց հետ առանց ծանօթ լինելու նոցա գիտնականների հեղինակութեանց հետ, առանց հետամուտ լինելու նոցա կատարելագործութեանցը և գիտերին՝ թէ տեխնիկական, և թէ վարչական գիտութեանց մէջ. առանց ճանաչելու նոցա պատմութիւնը, բարքը և հաստատութիւնները. նոքա հասկացան այդ ամէն բանը և մեծ եռանդով ուսումնասիրել սկսեցին Գերմանիայի կեանքը և քաղաքակրթութիւնը, և այդ պատճառով վերջին ժամանակները լոյս տեսան Գաղղիայի մէջ բազմաթիւ գրուածք Գերմանիայի մասին և շատ թարգմանութիւններ գերմաներէնից.

Այս անգամ մեր խօսքը մի այնպիսի գրուածքի մասին է, որ մեզ վերաբերութեամբ կրկնապատիկ նշանակութիւն ունի, ա) որ նորա նիւթը մասամբ անմիջապէս մեր ազգային կեանքին է վերաբերում, և բ) որ նա հեղինակութիւն է մեր ժամանակուայ նշանաւոր հանճարներից մէկին. Մենք մտադիր ենք ծանօթացնել մեր կարդացողներին մարաջախտ Մոլտքէի նամակների հետ Արևելքի մասին, մանաւանդ այլ և այլ նամակների մէջ ցիրուցան եղած նորա նկատողութեանց հետ Տաճկաստանի հայերի մասին.

Այդ նամակները, թէև նոր են թարգմանած գաղղիերէն, բայց նոր գրած չեն, դոքա վերաբերում են 1836—1839 թուականներին, և 1841 թուին առաջին անգամ Գերմանիայում տպուեցան. Որովհետև Արևելքի կեանքը և կերպարանքը ծանր է փոխւում, (հաւաշ հաւաշ, ինչպէս սովոր են մեզանում ասել), այդ նամակների մէջ ամփոփած տեղեկութիւնները և նկատողութիւնները մինչ ցայժմ իւրեանց նշանակութիւնը չեն կորցրել. մանաւանդ եթէ որ միտք բերենք թէ նոքա հանճարեղ Մոլտքէին են պատկանում.

Մոլտքէի Տաճկաստան գնալը այսպէս եղաւ երբ որ Սուլթան Մահմուդը իւր տէրութեան մէջ նորաձևութիւններ մուծանել ձեռնամուխ եղաւ Պրուսացոց Լանդվերի պէս զօրք կազմել ցանկացաւ, և այդ միտքը գլուխ հանելու համար Պրուսիայի տէրութիւնից գործի հմուտ օֆիցերներ խնդրեց, որպէս զի առաջնորդէին այդ գործին և զօրականները կրթէին. այդ պաշտօնը Մոլտքէին յանձնուեցաւ. այդ այն ժամանակն էր երբ որ Մեհմետ Ալի փաշան ապստամբեցաւ և Մոլտքէ մի միջոց Մեհմետ փաշայի դէմ պատերազմող զօրքերի գլուխ Հաֆիզ փաշայի մօտ էր նշանակած. երբ որ դա մոլլաների աստծներին աւելի նշանակութիւն տալով քան թէ Մոլտքէի խորհուրդներին, պարտուեցաւ Մծբինի պատերազմում. Որովհետև Մոլտքէի յանձնարարութիւնը զինուորական էր, նորա վերոյիշեալ 66 նամակներն էլ բուն մեծի մասին զինուորական կամ ստրատեգիքական տեղեկութիւններ և նկատողութիւններ են բովանդակում. Բայց միանգամայն բնութիւնը, ժողովրդի կեանքը, հնութիւնքը, պատմութիւնը և քաղաքականութիւնը ևս գրաւել էին նորա ուշադրութիւնը և նորա նկատողութիւնքը և կարծիքները այդ մասին, մանաւանդ նոքա, որոնք Հայերին են վերաբերում նշանաւոր և հետաքրքրելի են մեզ համար.

Պօլիսումը Մոլտքէն բնակւում էր հայի տանը, որ Սեր-ասքերի առաջին թարգմանն էր և ինքը հարուստ և պատուաւոր մարդ էր, Մարգերալլի կամ փոքր Մարտիրոս անունով. «Հայերը, ասում է Մոլտքէն, ընդունել են իւրեանց նուաճող ազգի բարքը և մինչև անգամ լեզուն, այն աստիճան՝ որ նոցա կարելի է քրիստոնեայ թուրքեր ասել.. Արդէն բաւական ժամանակ տան մէջ կենում էի, ոչ մէկին չէի տեսել. վերջապէս մի պառաւ երևեց, որ ամենևին հրապուրիչ չէր. բայց որովհետև շատ պատուաւոր հիւր էի, գեղեցիկ աղջիկներ էլ հետզհետէ յայտնուեցան. դժբաղդաբար ոչ մէկը դոցանից գաղղիերէն չէր խօսում, փաշայի հետ թարգմանչի միջնորդութեամբ կարելի է խօսել. բայց ստիպուած լինել նոյնը անել գեղեցիկ աղջիկների հետ՝ ծանր է. Դժուար է նկարագրել Եւրոպացւոյ դրութիւնը, երբ որ նորան տանտիրոջ աղջիկներն են ծառայում, բերում են նորան ծխաքարշ, սուրճ, ձեռները ծալած կանգնում են նորա առաջև մինչև որ չհրաւիրեն նոցա նստել. Այդ նորան ամենևին անպատիւ չէ անում, և իրաւ դա հին մի նահապետական և բնական սովորութիւն է, Պէտք է խոստովանել, որ մեզ մօտ աղջկայ պատիւը պակասում է մարդի գնալիս, որովհետև այն պատիւները որ նա աղջիկ եղած ժամանակ ստանում էր, միշտ ստանալու չէ. Արևելքում՝ ամուսնութիւնը կնոջ բարձրացնում է, և թէև նա հնազանդ է մարդուն, բայց իշխող է իւր տան մէջ, իւր աղախինների և ծառաների, որդւոց և աղջիկների վրա»: (Նամ. Ը. եր. 36)

Հետևեալ նամակում, Մոլտքէն նկարագրում է բնակուած տան արտաքին դրութիւնը և ներքին կարգը. «Հայոց գերդաստան անդամների մէջ, շարունակում է նա, տիրում է խիստ պատուապահութիւն. երբ որ հայրը ներս է մտնում, որդիքը, երբեմն յիսուն տարեկան մարդիկ, ոտի են զանգնում, նոյն պատիւը և մօրն են տալիս

որքան կամենում է իւրան կերակրել անցեալի փառքով, բայց ամբողջ ուրիշ կերպով չէ կարող բարձրանալ եթէ ոչ նոյն ժամանակ ռուս դառնալով, այսինքն սեփականելով իրան ռուսաց լեզու և քաղելով իր կրթութիւնը ռուս աղբիւրից։ Կրթեալ բառը դարձել է հաւասար ռուսացած բառին։ Մինչև անգամ իր սեփական պատմութիւն սովորելու համար հայը կամ վրացին պիտի կրթվին, ուրեմն ռուսանան։ Նա կարող է մի և նոյն ժամանակ լինել լաւ բնիկ և գերազանց ռուս, բայց չէ կարող մնալով միայն բնիկ, մի և նոյն ժամանակ մարդ դառնալ բառի բուն նշանակութեամբ, մտացող էակ և գործունեայ քաղաքացի իր նոր և մեծ հայրենիքի։ Անդրկովկասեան երկիրը անհրաժեշտ կերպով ենթարկվելու է ռուս լեզւի և ռուսաց պատմութեան ընթացքին, թէև բազմութեան մասին հոգսը անցաւոր ժամանակամիջոցում չէ թոյլ տալիս արհամարհել տեղական լեզուները։ Այդ բոլորովին պատմական և ոչ թէ կամաւոր դրութեան մէջ, տեղական ազգասէրների յափշտակութիւնը որ բոլորովին երևակայական է, կարող է նրանց միայն վնասել և չէ կարող կռուել ժամանակի հոսանքի դէմ։ Բայց նա թէև աննշան կերպով, դարձեալ արգելում է կրթութեան առաջադիմութեանը, և շատերին մոլորեցնում է։

„Русскій Міръ"-ը թէև բոլորովին համաձայնվում է մեր քիշած տեսրակի մտքի հետ, թէ մի աէրութեան մէջ փոքր ազգութիւնները պէտք է միանան մեծ և տիրապետող ազգի հետ, և թէ պէտք է տիրէ պետական լեզուն այնուամենայնիւ, նա աւելցնում է՝

„Պէտք է ասել և հետևեալը՝"

„Երբ որ երկու կողմերի մէջ վէճ կայ, որքան և զօրեղ և արդար լինէր նոցանից մինը, որքան և տկար և միակողմանի լինէր միւսը,— արձակ ճշմարտութիւնը այնուամենայնիւ չէ կարող լինել ամբողջապէս առաջինի ձեռքում. մինչև անգամ մանանեխի հատիկը, որ դրվում է կշռի թաթի մէջ, ցոյց է տալիս իւրեան վերաբերող ներգործութեան ծանրութիւնը։

„Պետական լեզուն պէտք է հանդիսանայ, մինչև անգամ ինքն ըստ ինքեան նա կը լինի գլխաւոր գործիք բնիկների զարգացմանը, ուրեմն, և տիրող ազգի հոգին փոքր առ փոքր կը ներշնչուի նոցա մէջ։ Այնտեղ է Բուսաստանը, ուր ամէն մի մտածող մարդ մտածում է ռուսերէն։ Ժամանակով կարող է, մինչև անգամ պէտք է, որ լինի օրգանական միախառնութիւնը։ Բայց մինչև այն ժամանակը տեղային լեզուն, որ ծառայում է ամբոխի առանին գործածութեանը, թանգագին է մինչև անգամ լուսաւորուած և ուսեալ բնիկների համար, նա ունէ իւր կրթողական նշանակութիւնը, և արժանի է, մի նշանաւոր չափով, կառավարութեան բարեհաճութեանը։

„Այն տէրութեանը պատկանող սահմանակից երկրների բնակչաց օրգանական միաւորութենից յետոյ, որք օտար և հակամէտ էին տիրող ազգին, մնում է մի բարոյական ինքնաձև հիմք, որոյ վերայ կայանում են տեղային աւանդութիւնները, սովորութիւնները և հասկացողութիւնները, որք ունեն կեանքի իրաւունք, որպէս ամէն կենդանի և իրական բան,— մի հիմք, որը՝ ոչ օգուտ և ոչ հարկ կայ քանդել արհեստական հնարներով։ Հաստատութիւնը պետութեան կայանում է հոգւոյ միութեան և ընդհանուր օգտի պարզ հասկացողութեան վերայ, և ոչ երկրորդական ձևերի միակերպութեան մէջ»։

„Նահանգները, որք կորուսել են ամենայն ինքնակայութիւն, ամենայն գոյնը տեղային, որք եղել են լոկ կառավարչական վերաբաժանումն, դադարում են ապրելուց. այն ժամանակ ժողովրդի բոլոր մտաւորական և բարոյական կեանքը ներհոսում է դէպի սիրտը և թուլանում են անդամները, որը ուղղակի տանում է դէպի չինականութիւն, և կամ պարզ ռուսերէն արտասանելով—դէպի պաշտօնականութիւն, որը չէ խոստանում ոչ հարուստ զարգացում և ոչ մեծ յարատևութիւն։ Պատմութիւնը ներկայացնում է մեզ այդ մասին երկու մեծ և հակասական օրինակներ—հին Հռոմը և հին Յունաստանը, որք տարածեցին այնքան հեռու իւրեանց տիրապետութիւնը, որք սահղծեցին այնպիսի լայնատարած դաշտ իւրեանց լեզուին։ Հռոմը ջնջում էր նահանգների ինքնակայութիւնը, հաւասարում էր բոլորը մի մակերևոյթի տակ, տարածում էր իւր լեզուն, կարելի է ասել, այդ ամենը անում էր մեքենարար և առաւելապէս ոստիկանական հնարներով. մարդկերի ամբոխները լուսաւորվում էին նորա տիրապետութեան ներքոյ, բայց նահանգները մեռանում էին։ Կայսրութեան լատինական բաժնի ամբողջ տարածութեան վերայ չը բարձրացաւ, որպէս նոյնիսկ Հռոմին ոչ մի ինքնակայ կենդրոն զարգացման։ Յունաստանը տարածում էր իւր լուսաւորութիւնը ամենաընդարձակ կողմերում, չը յաղթահարելով ոչ մի երկրում տեղային կեանքը. արևելքի կենդանի, թէև հելլենացած հողի վերայ բուսան, որպէս նոյնիսկ Աթէնքի և Աղեքսանդրիան և Անտիոքիան, և զանազան այլ կենդրոններ մտաւորական գործունէութեան. այնտեղ ոչ միայն կեանք ունէին մարդիք, բայց կեանք ունէին և նահանգները, որոնք ամենևին չէին ցանկանում խզել իւրեանց կապերը քաղաքական կենդրոնի հետ։ Կեանքի և ինքնագործութեան ամէն մի ձևի մէջ պարունակվում է զօրեղ հիմն։ Զուր չէր հելլենական բաժինը կայսրութեան ապրեց հազար տարի աւելի, քան թէ նորա լատինական կէսը"։

Ց. Մ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՐՎԵՍՏԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՐԱՆ ՋՐԱՆՑՔ ԵՒ ԳԱԶ

I

Ինչպէս մենք արդէն հաղորդած էինք, քաղաքային վարչութենից նշանակված մասնաժողովը, որին յանձնած էր քննել տեխնիքային ընկերութենից առաջարկված պրօեկտը, հասկանալով յիշեալ պրօեկտի անյարմարութիւնները ինչպէս լսում ենք, պարտաւորութիւն համարեց իր կողմից մի նոր պրօեկտ գրելու։

Այս նոր պրօեկտի գրողները հասկացան որքան անյարմար էր հիմնվող ուսումնարանը ենթարկել երեք, միմեանցից տարբեր վարչութիւնների հսկողութեան՝ քաղաքային վարչութեան, տեխնիքային ընկերութեան և ուսումնարանական շրջանի հոգաբարձութեան։

Նոր պրօեկտի առաջարկութեամբ արվեստագործական ուսումնարան պիտի անմիջապէս գտնվի Նորին Բարձրութեան Փոխարքայի խնամակալութեան տակ և կախված լինի քաղաքային վարչութենից։

Ուսումնարանի տարեկան ծախսը նշանակված է 12,000 րուբլի, որոնցից 10,000 րուբլի կը ստացվի քաղաքի միջոցներից իսկ 2000 րուբլին կը գոյանայ հինգ պատուաւոր հոգաբարձուներից ստացվելու տարեկան 400 րուբլի տուրքից, որի փոխարէն յիշեալ հոգաբարձուները իրաւունք կունենան հագնել մունդիր (կարծեմ իններորդ կարգի) և երկու տարի մի անգամ կը ստանան Բարձրագոյն պարգև։

Բացի Նորին Բարձրութեան հովանաւորութենից, ուսումնարանը կ'ենթարկվի քաղաքային վարչութեանը և գաւառապետի հսկողութեանը։

Հպրօեկտիւ գրողները ա սկանալով, որքան թերի է մեր արվեստաւոր դասի երեխաների մէջ սկզբնական ուսումը, և որքան անպատրաստ կը լինին մանուկները սկսել արվեստագործական կրթութիւնը առանց տարրական ուսման,—բաժանում է բոլոր ուսումնարանը երկու մաս՝ բուն արվեստագործական (մասնագիտական) ուսումնարան և մի պատրաստական դասատուն, կամ ուսումնարանին կից սկզբնական մի ուսումնարան մի դասատունից բաղկացած, որտեղ կ'աւանդվին բացի ռուսերէնից և յունադաւան կրօնքից՝ հայերէն և վրացերէն լեզուներ և նոյնպէս հայոց կրօնք։

Քաղաքային վարչութեան ընդհանուր ժողովից կախված կը լինի ուսումնարանի տեսչի ընտրութիւնը, որին ներկայացնում է քաղաքագլուխը։

Ուսումնարանը կ'ունենայ կիսապանսիօնէր անուանված աշակերտներ, որք ուսումնարանում կը ստանան իրանց սնունդը։

Բացի պատուաւոր հոգաբարձուներից, ուսումնարանի ծառայողներից ոչ մինը արքունի ծառայութեան մէջ չի համարվի։

II

Արվեստագործական ուսումնարանից յետոյ քաղաքային վարչութեան ընդհանուր ժողովը ինչպէս լսում ենք, քննեց հետևեալ խնդիրները՝ Ջրանցքը և գազի լուսաւորութիւնը։

Զարմանալի չէ՞, որ մինչև այժմ մեր հասարակական գործիչները չեն կարող հասկանալ այն սկզբնական ճշմարտութիւնը, որ օգուտը և շահը միմեանցից տարբեր են։ Եր մի քաղաքի բնակիչներին ջուր տալով, երբեք չէ կարելի սպասել ջրանցքի ձեռնարկութենից մեծ տոկոսներ, ուրեմն եթէ հիմնվի բաժանորդական ընկերութիւնը, նա ոչ թէ միայն չի շահվի այլ գուցէ կը վնասվի։

Այդ է պատճառ, որ կօնցէսիա խնդրողները, ինչպէս պ. Բօգաչով, կամ պ. Գէրսեվանով և ընկ. միացնում են երկու ձեռնարկութիւն, ջուրը և գազը միասին,—և պահանջում են քաղաքից բաւական մեծ դրամական երաշխաւորութիւն...

Մենք չենք դատարկելու հազար անգամ կրկնելուց, որ գազը և ջուրը երկու միմեանցից բոլորովին տարբեր ձեռնարկութիւններ են։ Ջուրը երբեք չէ խոստանում շահ, բայց անհրաժեշտ և քաղաքի առաջին պիտոյքի առարկայ է։ Այդ է պատճառ, որ այժմ հերքվում է կարելութիւնը այդ ձեռնարկութեան իրագործումը յանձնել մի բաժանորդական ընկերութեան։

Գազը շահաւէտ ձեռնարկութիւն է և կարող է ակցիօնէր ընկերութեանը կամ կօնցէսիօնէրին մեծ տոկոսներ տալ։ Այդ է պատճառ որ պ. պ. Բօգաչովը, Գէրսէվանովը և այլ առաջարկողները կամենում են այդ երկու գործը միասին սկսելու։

Ջուրը որպէս անհրաժեշտ բնակիչների համար, որպէս նրանց առաջին պիտոյքը լցու-

---

կրտսեր եղբայրը իւր մեծ եղբօր առաջին չէ ծխում, մինչև որ նա չհրաւիրէ, կանայքը ամէն մարդու առաջև ոտի են կանգնում»։ (Նամ. Թ. երես. 43.)

Միայն այդ մի քանի տողերը կան ամբողջ հատորի մէջ հայերի ներքին տնային կեանքի մասին. բայց պէտք է ասել որ Մոլտքէն այդ կեանքի էական կողմերը ըմբռնել կարողացած է. ա) այն ցաւալի և միանգամայն խայտառակ յատկութիւնը, որ հայերը անտարբեր և սառն աչքով են վերաբերում իւրեանց ազգային անձնուրոյնութեանը և իւրեանց մայրենի լեզուն պահպանելուն. ինարկէ այդպիսի մի յատկութիւնը պէտք էր միայն զարմացնէր ուսեալ գերմանացուն, որին անհասկանալի է այդպիսի անտարբերութիւնը, և բ) հայերի գերդաստանական կեանքի գերազանցութիւնը և այն վսեմ ու բարոյական սկզբունքները որի վրա հիմնուած են գերդաստանական յարաբերութիւնքը և մանաւանդ գերդաստանի մէջ կնոջ բնական դրութիւնը։ Մեր գերդաստանը, որի նշանակութիւնը մեր պատմական կեանքի մէջ դեռ պարզած չէ, շատ երեևլի Եւրոպայի ճանապարհորդների և գիտնականների ուշադրութիւնն և համակրութիւնն է գրաւել. ցաւալի է որ այժմ ոմանք ինքնակոչ և թերատ լուսաւորեալներ իւրեանց խակ և տկար խելքով քննել և գնահատել չկարողանալով այն կարծիքները գերդաստանական յարաբերութեանց մասին, որք տիրում են այժմ Բուսաց հասարակութեան մի մասի մէջ, և որք միանգամայն մեզ օտար և տարբեր կեանքի արդիւնքներ են, մուծանել են ձգտում մեր գերդաստանի մէջ. Եւ այդպէս փոձը են փորձում խախտել մեր գերդաստանի հիմքերը, տապալել այն հաստատութիւնը, որի շրջանի մէջ շարունակւում է մեր պատմական կեանքը, որ պահում է և զարգացնում է ազգային յատկութիւնները և մեր միութեան զգացմունքը, որ իւր պատկառելի կերպարանքովը և բարոյական վեհ սկզբունքներովը յայտնի է աշխարհում ամէն խելամուտ խուզարկողին։

Մոլտքէի նամակների մէջ կան և մի քանի տեղեկութիւնք հայերի քաղաքական վիճակի մասին Տաճկաստանի մէջ. մանաւանդ արժանի են ուշադրութեան նորա դատողութիւնները զինուորական հարցի մասին։

ԻԲ. Նամակի մէջ նկարագրելով տների արտաքին և ներքին ձևերը, նամակագիրը շարունակում է թէ «Թուրքերը ունեն այն արտօնութիւնը, որ իւրեանց տների լայն կողմը դարձնում են դէպի Բոսփոր և ներկում են նոցա կարմիր, կապոյտ, կամ դեղին, մանաւանդ կարմիր ներկով. այն ինչ յոյն և հայ տների միայն նեղ կողմն Բոսփոր է դուրս գալիս. սոքա ներկում են մոխրագոյն ներկով. իսկ եթէ այնուամենայնիւ տանը հարստութեան կերպարանք տնի՝ կիսակէս ներկում են միմեանցից տարբեր մոխրագոյն ներկով, որպէս զի երկու մարդոց սեպհականութիւն երևի։ Բոլոր գիւղերը, մանաւանդ նոքա՝ որոնք գեղեցիկ դրութիւն ունեն Սուլթանին կամ նորա փեսաներին են պատկանում։ Սեպհականութեան իրաւունք անզօր է իշխանութիւն ունեցող մարդոց պահանջների դէմ»։ (802—3)

«Մի քանի ժամանակ է արդէն, գրում է Մոլտքէն իւր ԾԷ. նամակի մէջ, որ հարց է բարձրացած, թէ արդեօք կարելի չէ հայերից զինուոր առնուլ։ Իրաւունքի կամ գոնէ արդարութեան նկատմամբ, դորա դէմ ասելու բան չկայ։ Երբ որ թուրքերը տիրեցին երկրին, նրա պաշտպանութիւնը բնական է, որ իւրեանց վրա յանձն առած, իբրև մի թեթև պարտաւորութիւն, և փոխարինաբար րայաների վրա հարկեր դրին։ Բայց հետզհետէ այդ յարաբերութիւնքը փոխուեցան, մահմետականքը հողատէրեր դառան և հետևաբար այն բոլոր հարկերը, որ հողերից առնում էին վճարել սկսեցին և նոքա, և ենթարկուեցան րայաների հետ հաւասար և այն հարկերին՝ որոնք յետոյ սահմանուեցան. եթէ չհաշուենք անօրէն պահանջները, րայաները մահմետականներից աւելի վճարում են խարաճ կոչուած հարկը, մօտ երկու թալերի արժողութեամբ. այն ինչ զինուորականութեան հարկը մի անտանելի բեռն է դառել։ Բ. Դուռը բոլոր միջոցները գործ դնելով մինչև տկարացնելով իւր ազգը, չէ կարող այնուամենայնիւ այնքան զօրք պահել, որ կարողանայ պաշտպանել իւր տէրութեան սահմանները Պարսկաստանից սկսած մինչև Աւստրիա, և Արաբաստանից մինչև Ռուսաստան։ Այդ գիտաւորութիւնը, Ասիայի այն մասի նկատմամբ, որ ես եմ ճանաչում, իրաւացի է երևում ինձ, անհրաժեշտ հարկաւոր և հեշտ իրագործելի. ինարկէ ասածս չէ վերաբերում բոլոր քրիստոնեայ հպատակներին, առանց բացառութեան։ Ասիայի Հայերը, բազմաթիւ, ուժեղ, հնազանդ, գործունեայ և բստ մեծի մասին նիւթապէս ապահովուած ժողովուրդ է. նա տէրութեան աւելի հաւատարիմ և անձնանուէր է, քան թէ մահմետական քուրդ և արաբ ազգերը։

«Հաֆիս փաշան մտածում էր ամէն մի քսանապետի իշխանութեան ներքոյ գտնուած բաժնի մէջ մի մի հայ յօդել, այդպիսով զօրքի քսանեօրդ մասը հայերից կը բաղկանայ. բայց ես չեմ կարող այդ կարծիքին հաւանել, որովհետև վերջին քուրդ զինուորը իրան իրաւունք կտար իշխանութիւն բանեցնել քրիստոնեայի գլխին։ Քրիստոնեաների վիճակը շատ ողորմելի կը լինէր և հայերից շատ միջակ զինուորներ դուրս կգային, մանաւանդ որ նոքա զուրկ պէտք է մնային փոքր ինչ բարձր աստիճան ստանալու յոյսից։

«Բայց եթէ ամէն մի գնդի համար հայերից չորրորդ բատալիոն կազմէին, հայը գոնէ մինչև ըինբաշի կամ մայօրի աստիճան բարձրանալ կարող էր. այն ժամանակ մահմետական և քրիստոնեայ բատալիոնների մէջ նախանձաւորութիւն կը լինէր և այդ նախանձաւորութիւն երկուսին ևս օգուտ կը բերէր։ Այդպիսի առաջարկութիւնը աւելի ընդունելութիւն կարող էր գտնել քրիստոնեաների կողմից. զօրքը մեծ օգնութիւն կըստանար, իսկ ժողովուրդը զգալի թեթևութիւն։ Ինարկէ զինուոր տուող քրիստոնեայքը խարաճից ազատ պէտք է լինեն. այդ հեշտ և իրաւացի միջոցով գուցէ կը պատրաստուի քրիստոնեաների այժմեան վիճակից դուրս գալը»։ (321—322)

(Կը շարունակուի)։